

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام)
دانشکده معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته فلسفه دین

عنوان:

اخلاق باور

(بررسی تحلیلی رهیافت ویلیام کلیفورد)

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر علیرضا قائمی نیا

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی فعالی

نگارش:

غلامحسین جوادپور

تابستان ۱۳۸۹

این وجیز ناچیز، پیشکش به آستان قدسی؛
آن که نهال محبتش در نهادم بوده و هست؛
او که از «غدیر» تا «قدر» ساقی مهر امامت بود؛

به امام الموحدين، علی بن ابی طالب؛

اسوه باور به اخلاق و اخلاق در باور؛
معیار حقیقت و معمار فضیلت؛
او که از قرائن خدانهاد برای شناخت خدا این گونه چهره برگرفت:
«وَأَقَامَ (الله) مِنْ شَوَاهِدِ الْبَيِّنَاتِ عَلَى لَطِيفِ صَنَعَتِهِ وَ عَظِيمِ قُدْرَتِهِ مَا
انْقَادَتْ لَهُ الْعُقُولُ مُعْتَرِفَةً بِهِ وَ مُسَلِّمَةً لَهُ.»

پاس و سپاس خویش را بیش و بیش از همه نثار کسانی می‌کنم

که وامدار گفتار و دوستدار کردار آنها بوده‌ام و زحمات والدین دلسوز، اساتید

فاضل و دوستان مشفق و مشوق خود را ارج می‌نهم.

این پژوهش با هدایت و اعانت آقایان:

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علیرضا قائمی‌نیا

(استاد راهنما)

و

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی فعالی

(استاد مشاور)

فراهم آمد که از ایشان سپاس‌گذاری و قدرشناسی می‌کنم.

همچنین از دوست عزیز، آقای صالح زارع که تایپ و راهنمایی نکات فنی این

پژوهش را پذیرفتند، تشکر می‌نمایم.

چکیده:

بحث از نسبت بین داده‌های وحیانی و یافته‌های انسانی، یکی چالشی‌ترین و تأثیرگذارترین مسأله‌های معرفتی و فلسفی بشر بوده است و ایده‌ها درباره آن در طیف گسترده‌ای از تضاد کامل تا تأیید و هم‌نوا بودن آن دو مطرح شده است. در قرن نوزدهم که قرن الحاد و لادری‌گری نام گرفته است، ویلیام کلیفورد ایده «اخلاق باور» را مطرح کرد که براساس آن، اعتقاد به چیزی بدون فراهم آوردن قرائن و شواهد کافی، امری خطا و اخلاقاً نادرست شمرده می‌شد! او این مسأله را طی مقاله‌ای منتشر نمود و تحولی در معرفت‌شناسی معاصر ایجاد کرد. این پژوهش سعی می‌کند در خلأ تحقیقی مستقل و جامع به زبان فارسی درباره این نظریه، به تفصیل و تحلیل آن بپردازد. فهم درست از اخلاق باور، مبتنی بر تبیین مفاهیمی مانند قرینه‌گرایی، وظیفه‌گرایی، درون‌گرایی، اراده‌گرایی و مفاهیم متقابل آنهاست که این پژوهش به آنها می‌پردازد. مقاله کلیفورد که حول سه قسمت اصلی اهمیت تحقیق درباره باورها، ارزش مرجعیت علمی دیگران در پذیرش گفته‌های آنها و محدوده‌های استنتاج است، به صورت تفصیلی گزارش شده و سعی بر آن بوده است تا سیر منطقی و نحوه چینش اجزای آن نمایان گردد. کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی در نقد و دفاع از اخلاق باور به نگارش درآمده که نقدها در سه دسته نقد مبانی، نقد روش و فرآیند استدلال و نقد بر نتایج جای می‌گیرند. بعضی از این نقدها که در جهت ایمان‌گرایی و خردگرایی باورهای دینی یا کم‌مهری به گوهر قدسی عقل و نیز از نگاه درون‌دینی مسیحی است، مقبول نمی‌افتد؛ اما عقلانیت حداکثری کلیفورد که شامل همه باورهای جزئی و ساده می‌شود و اینکه همه باورها دینی باید مستقیماً از عقل و استدلال عقلی نشأت بگیرند و برای همگان اثبات شده باشند نیز امری بی‌مبنا و فوق طاق است. با این همه، رویکرد انتقادی کلیفورد به پذیرش بی‌رویه باورها و تقویت خوی زودباوری، امری پسندیده است. در مجموع می‌توان چهار محور کلی و اصلی برای مقاله کلیفورد برشمرد: قرینه‌گرایی و وظیفه‌گرایی، حداکثری بودن در این فرآیند، غیراخلاقی بودن تخلف از آن و نبودن این ملاک در باورهای دینی. ادعاهای اول و سوم، با توضیحاتی قابل پذیرش است؛ اما ادعاهای دوم و چهارم مقبول نیست. این موضوع هنوز جای پژوهش‌های مستقل دارد و مخصوصاً نگاه درون‌دینی اسلامی به آن، ثمرات مبارکی خواهد داشت.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، باور، کلیفورد، معرفت‌شناسی، توجیه، عقلانیت حداکثری، وظیفه، قرینه.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۲	بیان مسأله
۳	اهمیت و فایده پژوهش
۴	سابقه پژوهش
۶	اهداف پژوهش
۶	سؤال اصلی پژوهش
۶	سوالات فرعی پژوهش
۷	فرضیه‌های پژوهش
۷	روش پژوهش
۷	روش گردآوری اطلاعات
۷	سازماندهی پژوهش
۹	فصل یکم: مفاهیم و کلیات
۱۰	درآمد
۱۰	۱. طرح مسأله پژوهش
۱۳	۲. تبارشناسی مسأله از دو دریچه
۱۴	۲ - ۱. از منظر معرفت‌شناسی
۱۶	۲ - ۲. از منظر فلسفه دین
۱۷	۳. پیشینه
۲۲	۴. مفاهیم و کلیات
۲۲	۴ - ۱. وظیفه‌گرایی، ناوظیفه‌گرایی
۲۳	۴ - ۱ - ۱. وظیفه معرفتی
۲۳	۴ - ۱ - ۲. وظیفه اخلاقی
۲۴	۴ - ۱ - ۳. وظیفه عملی (غایت‌انگارانه)
۲۵	۴ - ۲. قرینه‌گرایی، ناقرینه‌گرایی
۲۷	۴ - ۳. درون‌گرایی، برون‌گرایی
۲۹	۴ - ۴. اراده‌گرایی، نارااده‌گرایی
۳۲	۴ - ۵. گزاره‌های اخلاقی، اخلاق کاربردی
۳۴	نتیجه
۳۵	فصل دوم: تبیین اخلاق باور

درآمد	۳۶
زیست‌نامه کلیفورد	۳۶
تبیین ایده اخلاق باور	۸۳
۱. وظیفه تحقیق	۳۹
دورنمایی از بحث	۳۹
۱ - ۱. طرح بحث با چند مثال	۳۹
۱ - ۲. تفکیک باور از فعل متعاقب آن	۴۴
۱ - ۳. شبکه فردی و اجتماعی باورها	۴۶
۱ - ۴. واریسی باور، وظیفه‌ای دشوار، اما لذت‌بخش	۴۸
۱ - ۵. ضررهای خوی زودباوری	۵۰
۱ - ۶. ضرورت بازنگری در باورهای مسلم	۵۳
۱ - ۷. نقل قول از دو شاعر مسیحی	۵۳
۱ - ۸. بررسی مداوم تردیدها	۵۴
۲. ارزش مرجعیت (علمی)	۵۵
۲ - ۱. مروری دوباره بر ارزش قرینه	۵۶
۲ - ۲. حجیت سخنان افراد و ارزش ادعاهای آنان	۵۷
۲ - ۳. داوری درباره حضرت محمد(ص) و مسلمانان و اسلام	۵۹
۲ - ۴. بهره‌گیری از چند تمثیل و مقایسه	۶۵
۲ - ۵. بازگشتی دوباره به ارزش‌سنجی مرجعیت و تحقیق	۶۸
۳. محدوده استنتاج	۷۰
نگاهی از نو به اخلاق باور	۷۴
نتیجه	۷۹
فصل سوم: نقد و تحلیل اخلاق باور	۸۰
درآمد	۸۱
پیش‌زمینه‌های طرح اخلاق باور	۸۱
مروری کلی بر بازتاب‌ها	۸۳
۱. مواجهه معاصران کلیفورد با اخلاق باور	۸۳
۲. مواجهه متأخران با اخلاق باور	۸۶
نقد و تحلیل اخلاق باور	۸۸
۱. مبادی و مبانی از دریچه نقد	۸۸

۸۸	۱ - ۱. انگاره عقل بی طرف
۹۱	۱ - ۲. پیش فرض الحاد
۹۵	۱ - ۳. انحصار ابعاد انسان در عقلانیت
۱۰۱	۱ - ۴. میزان ارادی بودن باور
۱۰۳	۲. اشکالات روشی - فرآیندی
۱۰۳	۲ - ۱. استفاده از مفاهیم مبهم
۱۰۵	۲ - ۲. بی توجهی به صدق
۱۰۸	۲ - ۳. گستراندن افراطی حریم باور
۱۰۹	۲ - ۴. تکثر تمثیل، تقلیل استدلال
۱۱۰	۲ - ۵. گستراندن چتر اخلاق بر مباحث معرفت‌شناسی
۱۱۱	۳. اشکالات وارد بر نتایج
۱۱۱	۳ - ۱. باورهای بدون شاهد و استدلال
۱۱۳	۳ - ۲. خودستیزی و خودشمولی
۱۱۴	۳ - ۳. توقف و رکود جامعه
۱۱۵	۳ - ۴. غیرعملی و فوق طاقتم بودن
۱۱۵	۳ - ۵. عدم تلازم با بطلان ادیان
۱۱۷	۳ - ۶. مطلوب نبودن از منظر دینداران
۱۱۷	۳ - ۷. خطا بودن اکثر باورهای ما
۱۱۸	۳ - ۸. پیامدهای متناقض نظری و عملی
۱۱۹	نقد از نو
۱۲۷	نتیجه
۱۲۹	پیشنهادها
۱۳۰	فهرست منابع

مقدمه

بیان مسأله

«اخلاق باور» (The ethics of belief) عنوانی در مباحث توجیه باور در معرفت‌شناسی معاصر است. معرفت‌شناسان برای اینکه یک باور به معرفت تبدیل شود، شروطی را ذکر کرده‌اند که مهم‌ترین آنها بحث توجیه است. آنها البته صدق را هم ذکر می‌کنند؛ ولی تأکید آنها بر موجه بودن باور است. سخن در این است که فرد، باور خود را چگونه به دست آورده است؟ طیف وسیعی از ایده‌ها از سهل‌گیری تا سخت‌گیری در میان معرفت‌شناسان رایج است؛ در قرن نوزدهم، فیلسوف و ریاضی‌دانی به نام ویلیام کینگدن کلیفورد (۱۸۴۵ - ۱۸۷۹) با طرح ایده اخلاق باور، ملاک سخت‌گیرانه‌ای فراروی باورهای بشر قرار داد و معتقد شد: «همیشه، همه جا و برای همه کس، پذیرش باورها بدون شواهد و قرائن کافی (اخلاقاً) خطاست.» او که یک عقل‌گرای افراطی است، این ایده را در طی یک مقاله در سال ۱۸۷۶ منتشر کرد. او معتقد بود برای هر باور - ولو خیلی جزئی و ساده - باید قرائن و شواهد کافی داشته باشیم و در غیر این صورت، آن باور را به حریم اعتقادات خود راه ندهیم. او بر آن بود که گزاره‌های اخلاقی بر عالم ذهن و تفکر هم سایه می‌افکنند و فرد در فرآیند اعتقاد ورزیدن، با باید و نبایدهایی مواجه است که تخلف از التزام به آنها امری

غیراخلاقی است و چنین فردی در حق بشریت خیانت کرده است. البته کلیفورد این ایده را به طور مطلق طرح کرد؛ ولی همت اصلی او و کارکرد علمی این نظریه، بیشتر بر باورهای دینی معطوف بود. از این رو بیشتر مخالفان و مدافعان این ایده، فیلسوفان دین هستند که مزایا و معایب آن را برشمرده‌اند. با توجه به این مباحث، این نوشتار بر آن است تا به تبیین و سپس تحلیل و نقد این ایده بپردازد.

سخن در این است که آیا فرآیند باور، امری اختیاری است یا خیر؟ در صورت اول، آیا انسان برای انتخاب باورها و عقاید خود، با بایسته‌های معرفتی مواجه است یا اینکه در این فرآیند آزاد است؟ در صورت نخست، آیا این بایسته‌ها مشخص هستند یا شناور و متغیر؟ آیا تخلف از این بایسته‌ها امری غیراخلاقی است و باور را مخدوش می‌کند یا خیر؟ و ...

اهمیت و فایده پژوهش

این مسأله، یکی از مهم‌ترین مسائل فلسفه دین و معرفت‌شناسی باور دینی است که می‌توان آن را به منزله کبرایی برای باورهای دینی پنداشت - هر چند در معرفت‌شناسی محض هم حائز اهمیت است - چراکه تک‌تک باورهای دینی با این مسأله مواجه هستند که چه مقدار دلیل و قرینه، آنها را پشتیبانی می‌کند و آیا کافی است یا خیر؟

فایده این پژوهش آن است که روشن می‌شود مؤمنان در اعتقاد به خدا و آموزه‌های دینی، کار غیراخلاقی و غیرمعرفتی انجام نمی‌دهند و حتی اگر ایده اخلاق باور به صورت موجه کلیه پذیرفته شود، باورهای دینی و گزاره‌های الاهیاتی، مصداق این قضیه نخواهند بود و ادعای صغروی او بی‌پایه است. نکته بعدی روشن شدن میزان قرائن و شواهد لازم و

کافی برای حجیت یک باور است. برآیند این تحقیق، تعیین عیار اعتبار در باورهای دینی است.

سابقه پژوهش

این موضوع در غرب، سابقه بررسی فراوان دارد و از زمانی که این ایده مطرح شد، مقالات و کتب فراوانی در ارزیابی آن نوشته شد. البته چون این موضوع در راستای عقل‌گرایی حداکثری است، قبل از آن هم پژوهش‌هایی در این زمینه منتشر شده بود؛ اما در داخل کشور ما بر این موضوع خیلی کم تمرکز شده است و تنها یک جزوه مستقل کوچک با این نام یافت می‌شود و دیگر فقط می‌توان به چند سطری در لابه‌لای کتب معرفت‌شناسی و فلسفه دین امید داشت. نخستین زمزمه‌های طرح این بحث در سال ۱۳۷۷ در کتاب معرفت‌شناسی دینی و معاصر، نگاشته آقای محمدتقی فعالی به چشم می‌خورد. همچنین آقای علیرضا قائمی‌نیا از این اصطلاح در نقد پلورالیزم دینی بهره گرفت و در مقاله «پلورالیزم دینی و اخلاق باور» از آن سخن گفت. مدتی بعد، جزوه‌ای به نام اخلاق باور که متن پیاده‌شده سخنرانی آقای مصطفی ملکیان بود، در سال ۱۳۷۹ منتشر شد که البته خیلی مختصر است و چند نکته درباره این مسأله را طرح کرده است. حتی مقاله مشهور کلیفورد به‌طور کامل ترجمه نشده و فقط بر قسمت اول آن تأکید شده است. مقاله «بررسی و نقد دیدگاه کلیفورد و جیمز درباره عقلانیت باورهای دینی» به خامه مرحوم عباس یزدانی در سال ۱۳۸۷ و در شماره ۴۹ مجله قیاسات چاپ شد که ایشان با مروری کلی بر ایده‌های این دو شخصیت و ذکر چند اشکال بر آنها سعی در آشتی این دو عقیده و در انداختن ایده‌ای بین این دو داشت. اخیراً کتابی از لوئیس پویمن (Louis P. Pojman) با عنوان معرفت‌شناسی؛

مقدمه‌ای بر نظریه شناخت، ترجمه آقای رضا محمدزاده منتشر شده که فصل هفدهم آن «اخلاق باور» نام گرفته است. این پژوهش هم بیشتر بر مباحث اراده‌گرایی و تقابل با اندیشه‌های جک میلند (Jack Meiland) متمرکز است و کمتر بر سخنان کلیفورد و نقد آنها متمرکز می‌شود. نیم‌نگاه‌هایی را می‌توان در کتب دیگری همچون عقلانیت/ایمان نوشته آقای هادی صادقی و ایمان‌گرایی اثر آقای رضا اکبری یافت که برای آشنایی از اصل ایده و نیز دو سه نقد مشهور بر آن پایگاه‌های خوبی هستند. البته در دیگر کتب ترجمه‌شده در زمینه فلسفه دین و معرفت‌شناسی، مقدار کمی از تحقیقات غربی‌ها در این زمینه در دسترس قرار دارد؛ از جمله عقل و اعتقاد دینی، نوشته مایکل پترسون و دیگران، فلسفه دین اثر جان هیک و... . پایان‌نامه‌ای با این عنوان یا مشابه آن اصلاً پیدا نشد، جز اینکه در پایان‌نامه‌ای با عنوان «ارزش معرفت‌شناختی و اخلاقی استدلال شرطی در منابع اسلامی و الاهیات مسیحی» نوشته آقای عباس خسروی فارسانی در دانشگاه امام صادق (ع) مروری کلی بر این موضوع شده است. (البته اصل پایان‌نامه در دسترس بنده نبود و از چکیده آن به قضاوت پرداختیم.) مقاله‌های اینترنتی و... هم چیزی بیشتر از مطالب پیش‌گفته در خوان مراجعه‌کننده نمی‌گذارند. در غرب اما مقالات و کتب بیشتری وجود دارد که شاید بتوان بهترین اثری را که کاملاً به بررسی اخلاق باور، آن هم از منظر کلیفورد می‌پردازد، کتاب «W. k. Clifford and the ethics of belief» دانست که در سال ۲۰۱۰ به قلم آقای مادیگان (Timothy. J. Madigan) نگارش یافته است. اخلاق باور همچنین از منظر تعدادی از متفکران بررسی شده و مقالاتی با عناوین «William James and the ethics of belief»، «Chishlom and the ethics of belief»، «John Locke and the ethics of belief» و... در مجلات علمی به چاپ رسیده

است. گفتگوی کلیفورد - جیمز هم عنوان برخی دیگر از تحقیقات علمی بوده است. همچنین یکی از مخالفان جدی کلیفورد میلاند است که مقاله "What ought we to Believe?" را نگاشت. لوئیس پویمن، از متفکران معاصر هم در چندین کتاب خود این بحث را پی گرفته است.

اهداف پژوهش

۱. پرداختن به یکی از بنیادی‌ترین مباحث معرفت‌شناسی و فلسفه دین و بررسی تأثیر آن در گزاره‌ها.
۲. گردآوری سخنان پراکنده درباره اخلاق باور و انسجام و تحلیل آنها و نگارش یک اثر مستقل.
۳. بازخوانی انتقادی اتهامی به نام بی‌اخلاقی بر پیشانی دین‌باوران.

سؤال اصلی پژوهش

آیا در فرآیند باور به چیزی، بایسته‌هایی وجود دارد که پیروی از آنها برای حجیت آن باور لازم باشد و آیا تخلف از آنها امری غیر عقلانی و غیر اخلاقی است؟

سؤالات فرعی پژوهش

۱. پیشینه بحث اخلاق باور چیست؟
۲. جایگاه این بحث در هندسه معرفت‌شناسی و فلسفه دین کجاست؟
۳. اصل ادعا و ادله کلیفورد و نیز نقدهای وارد بر آن کدامند؟
۴. پیامدهای رد و قبول این نظریه چیست و آیا مدافعان و مخالفان به آنها ملتزم هستند یا

خیر؟

۵. آیا می‌توان اخلاق را شامل حوزه تفکر و باور و... دانست؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. فرآیند باور، امری ارادی است.

۲. ادعای عقل‌گرایی افراطی در قالب اخلاق باور، به صورت کلی و عمومی و اثبات عقلی

مستقیم قابل دفاع نیست.

۳. باورهای دینی خردپذیرند؛ اما به انحای گوناگون (مستقیم یا غیرمستقیم).

روش پژوهش

این پژوهش بر اساس روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته است.

روش گردآوری اطلاعات

اطلاعات این پژوهش به روش کتابخانه‌ای فراهم آمده است.

سازماندهی پژوهش

- مقدمه: شامل طرح تفصیلی.

- فصل یکم: مفاهیم و کلیات؛ در این فصل با مروری بر مسأله اصلی پژوهش، به

تبارشناسی آن از دو دریچه و نیز پیشینه آن پرداخته می‌شود. بازخوانی مفاهیم و

اصطلاحات مهم و دخیل در مسأله، پایان‌بخش این فصل است.

- فصل دوم: تبیین اخلاق باور؛ کلیفورد در مقاله اصلی خود مباحث فراوانی را به صورت

گذرا مطرح کرده است. او مقاله را در سه قسمت اصلی دسته‌بندی کرده که ما در این فصل

به تفصیل سخنان او در این مقاله و جمع‌بندی آن می‌پردازیم.

- فصل سوم: تحلیل (بررسی و نقد) اخلاق باور؛ پس از طرح ایده اخلاق باور و انتشار

مقاله کلیفورد، بازتاب‌های متفاوتی از دفع تا دفاع صورت گرفت. در این فصل پس از ذکر

اجمالی واکنش‌های دانشمندان، مهم‌ترین نقدهای مطرح‌شده یا قابل طرح، ذکر و سپس

جمع‌بندی کلی می‌شود.

فصل يكم

مفاهيم و كلييات

درآمد

تبيين اخلاق باور، مبتنی بر مقدماتی است که در این فصل به آنها پرداخته خواهد شد. پس از مروری کلی بر مسأله پژوهش، از دو دریچه، منزلت بحث در هندسه دانش‌ها بررسی می‌شود؛ یکی از منظر معرفت‌شناسی و دیگری از منظر فلسفه دین. منزلگاه بعدی، مروری بر پیشینه مسأله اخلاق باور است که اصل و محتوای آن در آثار گذشتگان پی‌گیری می‌شود. بحث آخر و اصلی این فصل، تبیین مفاهیمی است که برای کامیابی در فهم ایده اصلی، باید با آنها آشنا بود.

۱. طرح مسأله پژوهش

پس از عصر رنسانس که عقل بشری، فرمانروای مطلق امور شد و دین بر اثر افراط و تفریط کشیش‌های مسیحی، بزرگترین خرافه و مانع پیشرفت بشری شناخته شد - که شرح آن خواهد آمد - علم و عقل، ملاک حقانیت شدند و از این رهگذر، ایمان دینی آماج حملات قرار گرفت. لذا معرفت‌شناسان بر آن شدند تا ارزش معرفتی ایمان و باور دینی را